

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA RAQAM POETIKASI

S. Djumayeva

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti

E-mail: sofiyakodirovna@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamlarning xalq og‘zaki ijodida qo‘llanishi, folklor asarlarida raqamlar bilan bog‘liq poetic hodisalar tahlil qilingan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodining maqol, ertak singari janrlarida uchraydigan uch, yetti, qirq raqamlarining mohiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: raqam, uch, yetti, qirq, ertak, maqol, poetika.

Raqamlarning sirli, ramziy ma‘nosiga ishonish barcha diniy qarashlarga birdek xos bo‘lib, inson faoliyatining barcha sohalari hamda darajalariga – adabiyot, san‘at, arxitektura va qurilish, fan, tarixiy tafakkur, diniy marosim va boshqa sohalarga chuqur singib ketgan. Kuzatishlardan shu narsa aniq bo‘ladiki, xalq og‘zaki ijodida raqam ramzlari va ular mohiyatidan keng foydalanilgan, shuning uchun ham ma‘naviy va nomoddiy madaniyat, e‘tiqod, urf-odat va marosimlarda raqamlar yorqin ko‘zga tashlanadi [1.36-54]. Xususan, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida ikki, uch, to‘rt, yetti, to‘qqiz, qirq singari raqamlar muhim badiiy vazifani bajaradi. Ushbu raqamlar ko‘pincha ertak qahramonlari sonini anglatishda (“uch aka-uka”, “yetti qaroqchi”, “qirq vazir”, “qirq qaroqchi”, “qirq qiz”, “qirq yigit”), predmetlar miqdorini ifoda etishda (“uch o‘q”, “qirq sandiq”, “qirq zina”, “qirq kalit”, “qirq tanga”, qirq tilla”), asarda ishtirok etayotgan obrazlarning tashqi ko‘rinishini (“uch kokilli yigit”, “uch boshli ilon”), o‘lchamni (“yetti qavat parda”, “qirq arqon”), qahramonlarning harakatlarini tavsiflashda (“yetti marta takrorlash”, “qirq kunlik safarga chiqish”, “qirq kecha-yu qirq kunduz yo‘l yurish”), mifologik vaqtning ifoda etishda (“uch kecha-yu uch kunduz uxlash”, “yetti kecha-yu yetti kunduz yo‘l yurish”, “qirq kun”, “qirq kecha”, “qirq yil”), olamning vertikal (“uch olam”: borsa – kelar, borsa – xatar, borsa – kelmas”, “yetti qavat yer”, “yetti osmon”) va gorizont (“to‘rt tomon”, “to‘rt ko‘cha”, “to‘rt taraf”, “yetti yo‘l”, “yetti tog‘”) tuzilishini tasvir etishda, avlodlar aloqasini (“yetti og‘a-ini”, “yetti avlod”, “yetti pusht”) anglatishda faol qo‘llaniladi.

Rus olimi G.N.Potanin qadimgi koinotdagi xos marosimlar haqida ma‘lumot berar ekan, to‘qqiz raqami bilan bog‘liq qarashlar mavjudligini aytib o‘tadi. Unga ko‘ra, ezgulik tangrisi bo‘lgan Ulgan to‘qqiz qavatdan iborat bo‘lgan Ko‘kda, yozuvlik tangrisi Erlik to‘qqiz qavatdan iborat bo‘lgan yer ostida joylashgan. Kohinlar to‘qqiz qavatli ko‘kka yetishish uchun to‘qqiz doira ichida raqs ijro etishgan. Doira markaziga to‘qqiz shoxli daraxt va to‘qqiz chiziqli aylana tasviri tushirilgan childirma qo‘yilgan. To‘qqiz chiziqli aylana Ko‘k va Yer ostining ramzi sifatida e‘tirof etilsa, to‘qqiz shoxli daraxt Erlik va uning o‘g‘illari ot bog‘laydigan yog‘ochlarni anglatar ekan [3.119]. Demak, qadimgi mifologiya va diniy qarashlarda to‘qqiz raqami muqaddas raqamlardan biri sanalgan.

O‘n raqamiga butun Olamni ifodalovchi ramz sifatida qaralgan. Inson qo‘lida o‘nta barmoq borligi bilan bog‘liq eng qadimiy tizim. “Modomiki, o‘n raqami ideal raqam ekan, – mulohaza qilishadi yunon olimlari, – demak koinotda aniq o‘nta sayyora bo‘lishi kerak”. Shuni ta‘kidlash kerakki, u vaqtlarda insonlarga koinot borasida faqat Quyosh, Yer hamda beshta yaqin va yorqin sayyoralar ma‘lum bo‘lgan xolos. Xalq e‘tiqodi, tarixi va madaniyatida ushbu raqam unchalik faol bo‘lmasa-da, u to‘liqlik, mukammallikni anglatish uchun xizmat qiladi.

Shu o'rinda raqamlar folklorning turli janrlari, xususan, maqol va ertaklardan o'ziga xos o'rin olganligini ta'kidlashni ham joiz deb bilamiz. Bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan hukmlarni raqamlar vositasida ifoda etish xalq maqollarining asosiy xususiyatlaridan biridir. "Mingta chiroyli so'zdan bitta xunuk ish yaxshi", "Bir xotinning hiylasi qirq eshakka yuk bo'lar", "Qing'ir odam bir tomon, qirq odam bir tomon", "Ming kulishning bir yig'isi bor", "Bir ko'ngil imorati – ming Makka ziyorati", "Mingni chala bilgandan, birni to'la bilgan yaxshi", "Mingtani tusini bilguncha, bittani ismini bil", "Bir tavakkal buzadi ming qayg'uning qal'asin", "Ming chechanni bir ezma yengar", "O'q birni o'ldirar, so'z – mingni" singari maqollarda raqamlarning o'ziga xos silsilasini ko'rish bilan birga qarama-qarshi fikrlarni ifoda etishida "bir" va "ming" raqamlaridan foydalanilganligi ham e'tiborni tortadi. Aslida, raqamlarda qarama-qarshilik yo'q, ammo xalq maqollari orasida raqamlarga tayanilgan tasvirlarda qarama-qarshi fikrlar ilgari surilgan va bunda raqamlar tazodiy xarakter kasb etgan. Bir-biriga zid tushunchalarni ifoda etishda birikma shaklida keltirilgan "bir va yuz", "bir va ming", "bir va yuz ming" raqamlariga murojaat qilingan. Bunday o'rinlarda bir raqami yakkalik, tanholik, yagonalik va kamlik ma'nolarida; yuz, ming, yuz ming raqamlari esa ancha ko'p, hadsiz, hisobsiz ma'nolarida ishlatilgan.

Inson hayotda yashar ekan, albatta, bir-biri bilan bog'liq holda kun kechiradi. Boy bo'lsa ham, kambag'al bo'lsa ham, xo'jayin-u xizmatkor bo'lsa ham bir-biriga ehtiyoj sezadi, qaysidir masalada bir-biridan madad so'raydi. Shuning uchun kambag'alchilik bilan kun kechiruvchilarga, beva-bechoralarga past nazar bilan qarash, ularni mensimaslik odobdan emasligiga ishora qiluvchi "Ming qo'ylikning ishi bir qo'ylikka tushibdi" maqoli yaratilgan. Maqolda "ming" va "bir" raqamlari bir-biriga qarama-qarshi ma'noni bildiruvchi shoh va gado, boy va kambag'al, xo'jayin va xizmatkor so'zlari ma'nolarini beradi.

Xalq tabobatida meva va sabzavotlarning foydali xususiyatlariga e'tibor qaratiladi. Ana shunday mevalardan biri anor bo'lib, uning shifobaxshlik xususiyati, o'nlab kasalliklarga davo bo'lishi Ibn Sino asarlarida ham ta'kidlangan. Anorning aynan shu xususiyatiga ishora qilish orqali "Bir anor ming bemorga davo" shaklidagi xalq maqoli paydo bo'lgan. Guvohi bo'linganidek, raqamlar o'zbek xalq og'zaki ijodiga mansub bo'lgan maqollar tarkibida faol ishtirok etadi. "Yetti o'lchab, bir kes", "Yetimning haqi yetti daryoni quritar" maqollari tarkibidagi yetti raqami haqida fikr yuritib, folklorshunos M.Jo'rayev shunday yozadi: "Xo'sh, nega endi aynan yetti marta ekan, deb o'ylab ko'rganmisiz? Axir sakkiz yoki undan ko'proq marta "o'lchansa" shoshilmasdan, obdon o'ylab ko'rilsa, maslahatlashilsa, yanayam yaxshi bo'ladi-ku! Ma'lum bo'lishicha, tilimizda yetti raqami ishtirok etgan ibora va tushunchalar shunaqangi ko'p ekanki, ularning tarkibidagi raqamni joyidan siljitib bo'lmas ekan. Chunki yetti raqami bunday iboralar tarkibiga chuqur singib ketgan, ularni bir-biridan ajratish amri mahol ekan" [2.3].

Hayot har doim ham bir tekis kechmaydi, u past-u balandliklar, o'nqir-cho'nqirlardan iborat. Inson zoti borki, yaxshi yashashga, sermazmun va barakali umr kechirishga harakat qiladi. Bu maqsadlarga erishish uchun albatta, dunyoning moddiy ne'matlariga ham zarurat seziladi. Moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish esa har doim ham oson kechmaydi. Ba'zan imkoni bor narsaga e'tiborsiz qaralsa, ba'zida bor narsaga erishish imkonsiz bo'lib qoladi. "Tuya bir tanga, qani bir tanga?! Tuya ming tanga, mana ming tanga!" maqoli ehtimol imkoniyati bo'lmaganligidan zarur narsaga erisha olmaslik, imkoniyati va sharoiti yetarli bo'lib turganda esa o'sha narsaning topilmasligi, topilsa ham juda baland narxda olishga majbur bo'lganlik holatiga ishora bo'lsa, ajabmas.

"Beshning boshi bo'lguncha, oltining oyog'i bo'l", "Birdan ikki yaxshi, ikkidan uch yaxshi", "Yettovdan birov – shayton", "Ikki qo'l qilgan ishni bir qo'l qilolmas", "Ikki odam – bir odamning tangrisi", "Qirq uydan etak to'lar", "Oltmishingda olma eksang, yetmishingda yemish yersan", "Bir

xotir, ikki xotir, uchida urib qotir”, “Yetti yashar safardan kelsa, yetmish yashar ko‘rgani kelar”, “Ming ignani yig‘nasang tugma bo‘lmas, ming ammani yig‘nasang ona bo‘lmas”, “Moldan molning farqi bor, o‘ttiz ikki narxi bor”, “Qadrdon – qirq yillik, qimmatdon – qirq kunlik”, “Qiz qalini qirq yilda”, “Yomon gap yer tagida uch yil yotar”, “So‘z – bir, sayqal – qirq”, “To‘qson og‘iz so‘zning to‘qsonta tuguni bor”, “O‘ttiz tishdan chiqqan so‘z o‘ttiz uruqqa tarqalar” singari xalq maqollarida raqamlar ma‘noni kuchaytirish, fikrni ixchamlashtirish vazifalarini bajarish bilan birga, kishini hayot haqiqati xususida o‘ylashga, fikr-mulohaza yuritishga hamda har bir holatga teran nigoh bilan boqishga undaydi.

Raqamlar xalq og‘zaki ijodining muhim janri bo‘lgan ertaklarning badiiyatini takomillashtiradigan, ularning poetik sistemasida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan unsurdir. O‘zbek xalq ertaklarida raqamlar nafaqat ertaklar matnida kelgan, hatto ularning sarlavhasi darajasiga ham ko‘tarilgan. “Badiiy asarning nomi – semiotik kalit. Kalit esa asar mohiyati, borlig‘ini belgilovchi konsepsiyaning aniq, lo‘nda ifodasi” [4.52]. Ushbu fikrlar garchi yozma adabiyotda yaratiladigan asarlarga nisbatan aytilgan bo‘lsa-da, folklor asarlari uchun ham ahamiyatga ega. Ertak nomlariga e‘tibor qiling: “Uch og‘a-ini botirlar”, “Uch tulki”, “Uch nasihat”, “Uch yolg‘onda qirq yolg‘on”, “To‘rt jins do‘st”, “Besh qiz”, “Qirq kuyov”, “Qirq yolg‘on”, “Ikki qarg‘a”, “Ikki o‘rtoq”, “Ikki tabib”, “Echki, buzoq, eshak va qirq bo‘ri”, “Eralixon va uch o‘g‘ri”, “To‘qqiz dangasa”, “Yetti axmoq”, “Yetti dangasa”, “Olti axmoq va bir to‘qmoq”, “Oltmish og‘iz yolg‘on gap”... Ko‘rinadiki, bunday ertak nomlari raqamlar sistemasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning mohiyatida shu raqam bilan bog‘liq an‘ana, urf-odat yoki raqamning “sehrli” kuchiga ishonish yotadi. Og‘zaki hikoya an‘anasi, xususan ertaklar hikoyasida hikoyachi (ertakchi) ertakning turli xil qismlarida raqamlar, ranglar, vaqt va makon bilan bog‘liq bo‘lgan shakllarga e‘tiborni qaratish orqali ifodani kuchaytirishga harakat qiladi. Ba‘zi ertaklarda raqamlarning o‘ziga xos bir tizimi qo‘llanilganki, ularni o‘qigan yoki eshitgan kitobxon qalbida raqamlar mohiyatiga qiziqish zavqi paydo bo‘lishi tabiiy. Masalan, “Sohibjon va Ahmadjon” ertagida o‘z baxtini izlab yo‘lga otlangan Sohibjonning qarshisidan chiqqan birinchi yo‘lovchi unga hamrohlikni taklif qilganda: “Ey, mulla aka! Men bir o‘tirsam, uch kecha-yu uch kunduz o‘tirib qolaman. Unda qanday bo‘ladi?”, – deya uning taklifini rad etadi. Ikkinchi yo‘lovchi hamroh bo‘lish istagi borligini aytganda: “Aka! Men bir o‘tirsam, yetti kecha-yu yetti kunduz o‘tirib qolaman. Unda nima bo‘ladi?” – deydi va bu yo‘lovchi ham o‘z yo‘lida davom etadi. Yo‘l yurib, yo‘l yursa ham mo‘l yurib, ikki ayilish ko‘cha boshidan chiqqan Sohibjon dam olish uchun o‘tirganda, uning yoniga yosh bir yigit kelib, safarda hamrohlik qilishni so‘raydi. Shunda Sohibjon: “Ey, oshna! Men bir o‘tirsam, qirq kecha-yu qirq kunduz o‘tirib qolaman. Unda nima bo‘ladi? Siz yo‘ldan qolasiz-da!” – deydi. “Men ham o‘tirsam, sizdan kam o‘tirmayman”, – degan javobni olgan Sohibjon bu yigitni o‘ziga hamroh qilib oladi. Ko‘rinib turibdiki, ertakda uch, yetti va qirq raqamlari ketma-ketlikda keltirilgan bo‘lib, asar qahramonining harakat bilan bog‘liq vaqt formulasini anglatish uchun xizmat qilmoqda. Raqamlarning aynan “uch kecha-yu uch kunduz”, “yetti kecha-yu yetti kunduz”, “qirq kecha-yu qirq kunduz” shaklida ishlatilishi bejiz emas, albatta. Chunki “muddat” haqida gap ketganda, albatta, “sehrli” qirq raqamiga murojaat qilinadi” [2.139] (Bu fikrni hech ikkilanmasdan uch va yetti raqamlariga nisbatan ham aytish mumkin. Chunki ertak qahramoni uchinchi o‘rinda kelgan shaxs bilan hamrohlik qildi va niyatiga erishdi). Aynan “...qirq kecha-yu qirq kunduz o‘tirib qolaman”, – deganda ham unga hamrohlik qilishni istagan Ahmadjon Sohibjonga omad olib keladi, uni bir necha marotaba o‘limdan asrab qoladi. Bunda biz albatta, qirq raqamining xalq tasavvurida omadli raqam sifatida e‘tirof etilganligini ko‘rish mumkin.

Bundan tashqari, xalqlarning kelib chiqishi va nomlanishida ham raqamlar bilan bog‘liq jihatlar ko‘zga tashlanadi. Xususan, qirg‘izlarning xalq sifatida shakllanishi qirq qiz haqidagi

afsona bilan bog'liq. Afsonaga ko'ra, Sakinxon degan qozoq hukmdorining qizi qirqta kanizagi bilan daryo bo'yiga keladi. Qizlar barmoqlarini daryoga botirib, homilador bo'lib qoladi. Xalq orasida turli mish-mishlar bo'lishidan cho'chigan hukmdor ularni g'orga yashiradi. Qirq qizlar shu yerda ko'payib, qirg'iz qabilasini hosil qiladi. Demak, uch, yetti, qirq singari raqamlarga "sehrli" raqam sifatida munosabatda bo'lish yoki ularga magik tus berish ajdodlarimizning mifologik tasavvurlari bilan bog'liqdir. Raqam ertak va dostonlar sujetini qurishda zaruriy komponent hisoblanadi, qahramon oldiga qo'yilgan uch shart, yo'lda uchragan uch to'siq va boshqalar ertak hamda doston sujetining asosiy shakllantiruvchi unsurlari hisoblanadi. Uch raqami, birinchidan, dunyoning vertikal tuzilishini belgilasa; ikkinchidan, mifologik vaqtni ifoda etadi; uchinchidan, mukammallikni anglatadi. Yetti raqamining muqaddas ma'nolari, birinchidan, kosmologik tushunchalar asosida olamning vertikal tuzilishini tavsiflashda; ikkinchidan, olamning gorizontall tuzilishini belgilashda; uchinchidan, avlodlar aloqasini anglatishda; to'rtinchidan, qudratli kuchni, yaxlitlikni bildirishda ko'zga tashlanadi. Ko'rinib turibdiki, raqamlar xalq qarashlarida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, badiiy tafakkurda alohida ahamiyat kasb etgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Djumayeva S. Mumtoz adabiyotda raqam poetikasi. – Toshkent: Tafakkur, 2025. – 292 b.
2. Жўраев М. “Сеҳрли” рақамлар сири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – 112 б.
3. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средновековом европейском эпосе. – М., 1983. – С. 894.
4. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Тошкент: Шарк, 2007. – 338 б.